

Lytvychenko O.M. et al. [Carcinogenic Activity of Chloroform, Carbon Tetrachloride, 1,2-Dichloroethane, Trichlorethylene after Oral Combined Administration to Mice]. In: *Hihiiena nase-lynykh mists [Hygiene of Populated Places=Hygiene of Settlements]*. Kyiv ; 2002 ; (39) : 124-30 (Ukrainian).

9. Zapolskyi A. Pidhotovka vysokoiakisnoi vody v kharchovii promyslovosti [Preparation of highly acidic water in the food industry]. In: *[IV International Water Forum «Aqua-Ukraine-2006». International Forum «Ecological Technologies – 2006»]*. Kyiv ; 2006 : 338-9 (Ukrainian).

10. Yaroshenko K.K., Shabanov M.V. [Effectivnist of coagulative treatment of water effluents of ceramic ceramics]. In: *Zbirnyk naukovykh prats Instytutu heokhimii navkolyshnoho seredovyshcha [Collection of scientific works of the Institute of Environmental Geochemistry]*. Kyiv ; 2011 ; 19 : 95-101 (Ukrainian).

11. Cannata Andia J.B. Aluminium toxicity: its relationship with bone and iron metabolism. *Nephrology Dialysis Transplantation*. 1996 Jan 1 ; 11 (supp3) : 69-73. Available from: <https://doi.org/10.1093/ndt/11.sup3.69>

12. Srivastav A.L., Patel N., Chaudhary V.K. Disinfection by-products in drinking water: occurrence, toxicity and abatement. *Environmental Pollution*. 2020 Dec ; 267 : 115474. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.envpol.2020.115474>

13. Antomonov M.Yu. Matematicheskaya obrabotka i analiz medikobiologicheskikh dannykh. Kiev : Medinform ; 2017 : 578. (Russian).

Надійшло до редакції
18.06.2023

«AND YET THE FUTURE BELONGS TO HYGIENE»

Harkavyi S.I.

Marzeev O.M. and the Department of Communal Hygiene of Bogomolets National Medical University

«А ВСЕ-ТАКИ МАЙБУТНЄ НАЛЕЖИТЬ ГІГІЄНІ»

Марзєєв О.М. і кафедра комунальної гігієни національного медичного університету ім. О.О. Богомольця

ІСТОРІЯ МЕДИЦИНИ

ГАРКАВИЙ С.І.

Національний медичний університет ім. О.О. Богомольця, Київ, Україна

Народився Олександр Микитович Марзєєв 6 квітня 1883 року у селі Гордіївка Балахінського повіту Нижньгородської губернії у бідній селянській сім'ї. Рано осиротів. У 7 років померла його мати, у 9 – батько. Раніше не стало дідуся – батькового тата, за ним пішли матеріни батьки. Згадуючи цей час, Марзєєв О.М. писав: «Так за короткий термін, наче вихор пронеслися над нашою родиною хвороби та смерті й забрали усіх рідних. Від цього у мене залишилося почуття жаху, усвідомлення цілковитої безпорадності перед хворобами і смертю. І коли пізніше довелося обирати професію, я без жодних вагань зупинився на медицині: надто добре я знав і тяжко пережив хвороби та смерть усіх близьких».

У подальшому доля часто виявляла до нього прихильність і зводила з чудовими людьми. Значну роль у житті юного Сашка відіграли його перша вчителька Олександра Михайлівна Бенеманська та московська меценатка Варвара Олексіївна Морозова. Після успішного закінчення 1899 року Клиньського училища Олександр Марзєєв всту-

пив до Московського вчительського інституту, який закінчив екстерном. Отримавши атестат зрілості, 1904 року вступив на медичний факультет Московського університету, який закінчив 1911 року. Ще студентом IV курсу Олександр Марзєєв почав працювати у земстві. Разом з іншими студентами він пройшов у Московському виховному будинку для покинутих дітей невеликий практичний курс зі щеплення проти віспи. Здобути знання дозволили взяти участь у ліквідації епідемії віспи у Норовчатському повіті Пензенської губернії (1909). У мордовському селі, куди він прибув, домовився з одним селянином, що той на власному возі возитиме його по селах повіту.

У цій окрузі не було жодної лікарні, жодного медпрацівника. О.М. Марзєєв згадує: «Я побачив народ бідний і темний, серед якого «побутують» трахома, короста, тифи, побутовий сифіліс, туберкульоз».

Щеплював він дітей, а інколи й дорослих. і робив це за допомогою галантерейних шпильок – іншого інструменту не було. Невдовзі «ідилія віспощеплення» завершилась, і довелося зіткнутися з хворими на віспу.

Після повернення до Москви Олександр Марзєєв почав посилено цікавитися попередженням інфекційних хвороб.

© Гаркавий С.І. СТАТТЯ, 2023.

Ще навчаючись на V курсі, він почав працювати у бактеріологічній лабораторії при Старо-Єкатерининській лікарні, створеній Г.М. Габричевським, який першим запропонував попереджувальні щеплення проти скарлатини – бича дітей. Дослідник довів їхню нешкідливість, вводячи собі власноруч виготовлену вакцину. У цій лабораторії Марзєєв опанував основні методи бактеріологічних досліджень, прослухавши повний курс лекцій боротьби з холерою.

З нею йому довелося зійтися за кілька місяців на Донбасі. 1910 року п'ятикурсник Марзєєв з кількома однокурсниками зібрались їхати до Катеринославської губернії на боротьбу з висипним тифом. Але прийшло повідомлення, що там заразився і помер один із студентів їхнього інституту. Водночас з Катеринославщини прийшла телеграма, що Марзєєва зобов'язують терміново виїхати до села Калинівка Бахмутського повіту (нині село Бахмутського району Донецької області) на спалах холери.

Як свідчить історія, під час шостої холерної пандемії (1899-1923) в Україні реєструвалися поодинокі випадки цієї дуже небезпечної інфекційної хвороби. Розпочавшись 1907 року, епідемія охопила басейн Дніпра і за три роки сягнула піку. Лише на Катеринославщині епідемією було охоплено 568 населених пунктів, на холеру захворіло 21879 осіб, з них 10193 померли.

Олександр Марзєєв одразу приступив до роботи зі своїм невеликим загonom. Від 24 квітня до 4 жовтня вдалося придушити вогнища холери у 12 поселеннях Бахмутського повіту. За його активної участі було відкрито 6 холерних бараків. Із 170 осіб, які захворіли

на холеру, 80 одужали.

Отже, Олександр Марзєєв ще студентом почав активно займатися профілактикою здоров'я населення, якій присвятив усе своє життя.

1911 року О.М. Марзєєв закінчив медичний факультет Московського університету і став лікарем. Сповнений ентузіазму, сил та енергії, з багажем теоретичних знань і практичної підготовки, маючи досвід самостійної роботи у земстві, Марзєєв їде працювати в Україну. Тут його обирають на посаду земського санітарного лікаря Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії (нині Верхньодніпровський район Дніпропетровської області). Бороться з епідеміями, займається санітарним оздоровленням, науково-педагогічною та громадською діяльністю. Слід зазначити, в Україні він жив і творив понад 40 років, половину з яких – у Харкові. Працюючи у земстві, О.М. Марзєєв опублікував перші наукові роботи, які були присвячені ліквідації холерної епідемії у Бахмутському повіті, туберкульозу – у Верхньодніпровському. Майбутній вчений-гігієніст зі світовим іменем проводить значну роботу з організації лікарсько-продовольчих пунктів для сільськогосподарських працівників, будівництва водопроводів, сільських лікарень, лазень, літніх дитячих ясел. Окрім того, бере активну участь у роботі XII Пироговського з'їзду (29.05-06.06.1913). Окрилений доповідями Хлопіна Г.В., Заболотного Д.К., Френкеля З.Г. та Сисіна О.М., 1914 року він робить власну доповідь «О санитарных попечительствах» на губернському з'їзді земських лікарів, в якій підсумовує роботу земства і окреслює плани на майбутнє. Марзєєв про-

водить просвітницьку роботу серед населення, пропагуючи санітарні знання, публікує роботу «Про чистання для народу з медицини». Ця, як й інші його роботи, висвітлювали тяжкі умови праці та побуту селян, незадовільні умови роботи земського санітарного лікаря. Проте, сповнені благородним прагненням поліпшити санітарно-гігієнічні умови життя сільського населення, вони наражалися на опір чиновників земства.

Під час Першої світової війни (1914-1918) О.М. Марзєєв пройшов шлях від військового лікаря до головного санітарного лікаря Румунського фронту. Після демобілізації повернувся на санітарну роботу в Україну. Працював санітарним лікарем у Маріупольському повіті (нині Маріуполь Донецької області). Від 1922 року, протягом 13 років, О.М. Марзєєв очолював санітарно-епідеміологічний відділ у Народному комісаріаті охорони здоров'я України. Він став одним з перших організаторів і керівників санітарно-епідеміологічної служби у нашій країні.

У цей час значну увагу було приділено боротьбі з епідеміями та розвитку санітарної справи. За ініціативи О.М. Марзєєва вперше в Україні почали проводити масову активну імунізацію проти дифтерії, методу якої він запозичив в американській медичній школі під час відвідин США восени 1923 року у складі делегації Ліги Націй. Цій проблемі вчений присвятив численні публікації й виступи перед громадськістю.

Він висунув і на практиці здійснював ідею створення санітарних станцій (СЕС) в Україні, перші дві з яких поклали 1928 року. 1936 року в Україні вже нараховувалося 406 СЕС, за сім років їх стало 955, з них 566 міських

і 389 районних. Ніде у світі не було у той час таких організацій.

О.М. Марзєєв був організатором санітарних рад і республіканських з'їздів гігієністів, епідеміологів, мікробіологів та інфекціоністів, які відіграли важливу роль у становленні санітарної справи у державі. Зокрема, на VIII Всеукраїнській санітарній раді О.М. Марзєєв виступив з доповіддю «Профіль санітарних лікарів, їхня підготовка та характер діяльності», яка набула практичних наслідків. Санітарна рада визнала доцільним підготовку санітарних лікарів на санітарно-гігієнічних факультетах медичних інститутів за укрупненими профілями загальносанітарного лікаря, епідеміолога-бактеріолога та санітарно-харчового лікаря. В інститутах удосконалення лікарів було вирішено готувати житлово-комунальних іпромислово-санітарних лікарів, лікарів-лаборантів і вузьких спеціалістів санітарної справи.

Значну увагу О.М. Марзєєв приділяв санітарній освіті та гігієнічному вихованню населення. Він був одним з перших постійних редакторів науково-популярного журналу «Путь к здоровью», заснованого в Україні 1925 року, який був популярним серед санітарних лікарів. У своїх статтях він висвітлював нагальні проблеми благоустрою міста й села, водопостачання, водовідведення, санітарного очищення, оздоровлення побуту селян, особистої гігієни, підвищення санітарної культури населення, роботу санітарних лікарів у боротьбі з епідеміями тощо. За його керівництва Українська санітарна організація протягом 1923-1924 років провела масове обстеження житлово-побутових умов сільського населення, резуль-

тати якого О.М. Марзєєв опублікував у монографії «Жилище и санитарный быт сельского населения Украины» (1927).

Науково-педагогічна діяльність О.М. Марзєєва розпочалася 1925 р. у Харківському інституті удосконалення лікарів, де він організував кафедру гігієни. 1930 року у Харкові було створено санітарно-гігієнічний інститут, який за чотири роки перетворився на факультет місцевого медичного інституту. О.М. Марзєєв організував тут кафедру комунальної гігієни. Обидві кафедри він очолював до 1941 року.

Особливої активності організаторські здібності Марзєєва О.М. і його творча діяльність набули після 1931 року, коли він організував і протягом 25 років очолював Український інститут комунальної гігієни. У довоєнний період заклад розташовувався у Харкові, а 1944 року був переведений до Києва, де О.М. Марзєєву довелося створювати практично новий колектив. У травні 1935 року кваліфікаційна комісія інституту постановила присвоїти Марзєєву О.М. і низці співробітників наукові ступені без захисту дисертацій. Кваліфікаційна комісія Наркомздоров'я затвердила таке рішення.

Перебуваючи під час війни в евакуації, О.М. Марзєєв створив і очолив кафедру епідеміології в Алма-Атинському медичному інституті. Окрім того, був консультантом у місцевому комісаріаті охорони здоров'я. Роботу вченого було високо оцінено. Уряд Казахстану нагородив його Грамотою Верховної Ради, а уряд СРСР – орденом «Знак почета».

Після звільнення Харкова, Донбасу, а згодом і Києва від німецько-фашистських загарбників Народий комі-

саріат охорони здоров'я СРСР запропонував Марзєєву О.М. повернутися до столиці України. У Києві вже 1944 року він відновив реєвакуюваний після визволення від фашистів Київський медичний інститут. Відкрилися санітарно-гігієнічний факультет і кафедра комунальної гігієни. Кафедрі він сам і очолював, як і кафедру комунальної гігієни Інституту удосконалення лікарів.

Того ж року було створено АМН СРСР, і Марзєєва О.М. було обрано дійсним членом академії. 1 березня 1947 року ВАК СРСР видав йому «Диплом доктора наук МТД № 01418». Рішенням Вищої атестаційної комісії Олександра Микитовича було затверджено професором кафедри комунальної гігієни з врученням Атестації професора МПР № 00083.

Науково-дослідним інститутом і обома кафедрами академік О.М. Марзєєв керував до останніх днів життя. Діяльність інституту вчений спрямовував на розв'язання гігієнічних завдань життя країни. Організував широке обстеження міст і сіл України для з'ясування санітарних наслідків руйнації під час фашистської окупації. До цієї роботи він залучав і студентів старших курсів санітарно-гігієнічних факультетів українських медичних інститутів.

Умови роботи кафедри комунальної гігієни КМІ, насамперед у перші повоєнні роки, були складними. До 1967 року вона розміщувалась у пристосованій трикімнатній квартирі площею 98 м² житлового будинку на вулиці Чкалова, 65. Здійснювати навчальний процес та наукові дослідження було непросто. Бракувало підручників, навчальних посібників, лабораторного обладнання. Попри це співробітники за керівництва ака-

демкіа О.М. Марзеєва у повному обсязі читали передбачені навчальними програмами лекції, проводили лабораторні заняття, організовували виїзди на річковий водогін, у лазні та пральні комбінати, лікарні та гуртожитки, інші об'єкти.

Швидка й інтенсивна ліквідація несприятливих у санітарному відношенні наслідків війни, відновлення зруйнованих міст, сіл, промисловості, сільського господарства у тимчасово окупованих регіонах, перспективні плани розвитку економіки, народного господарства, культури, освоєння нових територій ставили перед гігієною, зокрема комунальною гігієною і санітарною практикою, якісно нові завдання. Наукові дослідження було присвячено гігієнічній оцінці житлових умов населення, вивченню ефективності малих квартальних сміттєспалювальних печей, створенню зони санітарної охорони курорту Ворзель. Академік Марзеєв виконав у цей період дві науководослідні роботи: «Руйнування міст України у період війни та окупації і гігієнічні умови їх відновлення» та «Руйнування сільських населених місць в Україні у період війни та окупації і гігієнічні основи їх відновлення».

1951 року вийшов створений академіком АМН СРСР О.М. Марзеєвим перший у країні підручник «Коммунальная гигиена» для студентів санітарно-гігієнічних факультетів медичних інститутів, який згодом був перекладений польською та китайською мовами.

Після складної операції, незадовго до смерті, вчений здійснив справжній трудовий подвиг, підготувавши до друку рукопис другого видання підручника «Коммунальная гигиена».

Цей підручник витримав чотири видання (1951, 1968, 1971, 1979) і став настільною книгою не лише для студентів медичних інститутів, а й для практичних санітарних лікарів.

Даруючи один з примірників підручника, Олександр Микитович написав: «Грабовській Тетяні Володимирівні. Ніколи не шкодуйте і вважайте себе щасливою, що працюєте у галузі комунальної гігієни. Ваш учитель, проф. Марзеєв. 8/VIII.51».

Вчений написав спогади про свою роботу санітарним лікарем, які вийшли з друку 1965 року під назвою «Записки санітарного лікаря». 2008 року київська видавнича фірма «Деркул» випустила авторський варіант цих спогадів, присвячений 125-річчю від дня народження Олександра Микитовича. Вийшов він за редакції академіка НАМН України А.М. Сердюка, директора «Інституту гігієни та медичної екології імені О.М. Марзеєва НАМН України» (нині ДУ «Інститут громадського здоров'я імені О.М. Марзеєва НАМН України»).

Академік О.М. Марзеєв користувався великим авторитетом серед лікарів-гігієністів та епідеміологів, інженерів та архітекторів. Він був членом правління Спілки архітекторів України, першим головою Українського наукового товариства гігієністів. Але незалежно від посади і роду занять він продовжував вважати себе санітарним лікарем.

Академік Л.В. Громашевський у привітанні академіку О.М. Марзеєву з нагоди його 70-річчя сказав:

«Якщо взяти три ваші риси – відданість справі профілактики та усієї справі медицини, якій ви присвятили своє життя, вашу обдарованість, вашу прямолінійність і громадянську

чесність, ви справді заслуговуєте на те, щоб вас щиро вітали за виконану роботу».

186 робіт академіка Марзеєва О.М. свідчать про його різнобічну санітарну діяльність і надзвичайно різноманітні наукові інтереси.

Улюбленими об'єктами його роботи були Донбас і українське село.

«А все-таки, все-таки майбутнє належить нам – гігієні», – ці слова академіка О.М. Марзеєва надихають і окрилюють нас, його послідовників, самовіддано служити санітарно-гігієнічній справі, охороні здоров'я населення України.

1 лютого 1956 року на 73-му році життя Олександра Микитовича Марзеєва не стало. Його поховано на Лук'янівському цвинтарі Києва. На вшанування його наукових заслуг Українському науково-дослідному інституту загальної та комунальної гігієни, який він організував, було присвоєне його ім'я. Нині це Державна установа «Інститут громадського здоров'я імені О.М. Марзеєва НАМН України».

На кафедрі комунальної гігієни (нині гігієни та екології № 3 Національного медичного університету імені О.О. Богомольця) її професори та викладачі є випускниками ще класичного санітарно-гігієнічного факультету навчального закладу, марзеєвці у третьому поколінні. Вони шанують світлу пам'ять про Олександра Микитовича Марзеєва, завідувача кафедри у перші повоєнні роки (1944-1956), академіка Академії медичних наук СРСР, видатного вченого-гігієніста, епідеміолога, одного з організаторів сучасної системи державної санітарної служби в Україні, засновника наукової школи гігієністів.